

..... BADANIA PROWENIENCYJNE MUZEALIÓW

POD KĄTEM ICH EWENTUALNEGO POCHODZENIA Z WŁASNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Zofia Bandurska, Dariusz Kacprzak,
Piotr Kosiewski, Maria Romanowska-Zadrozna,
Bożena Steinborn, Magdalena Tarnowska

21 października 2009 r. minister kultury i dziedzictwa narodowego – w nawiązaniu do postanowień Konferencji Waszyngtońskiej na temat dzieł sztuki skonfiskowanych przez nazistów (3 XII 1998), Rekomendacji Międzynarodowej Rady Muzeów (styczeń 1999) oraz Rezolucji nr 1205 Rady Europy (listopad 1999), akceptowanych przez Rzeczpospolitą Polską – powołał przy Departamencie Dziedzictwa Kulturowego **Zespół ekspertów do spraw badań proveniencyjnych w muzeach polskich w zakresie mienia żydowskiego** (dalej Zespół Ekspertów). Ma on na celu dokonanie oceny sytuacji oraz przyspieszenie badań nad pochodzeniem tych muzealiów, których historia jest niedookreślona. Celem prac nie jest rozstrzygnięcie o zasadności ewentualnych zwrotów, lecz pomoc muzeom w rozwiązywaniu problemów dotyczących badań pochodzenia muzealiów w ich zbiorach.

Do realizacji projektu został opracowany kwestionariusz dotyczący muzealiów znajdujących się w polskich zbiorach publicznych, które przed nazistowskim rabunkiem były własnością ofiar Holocaustu: osób indywidualnych, ale także żydowskich gmin wyznaniowych, instytucji społecznych i kulturalnych. Na jego potrzeby przyjęto terminologię narzuconą przez władze Rzeszy Niemieckiej, których ideologia oraz rozwiązania prawne i instytucjonalne doprowadziły do Zagłady. Dlatego też za ofiary Holocaustu należy uznać wszystkich, którzy zostali przez niemieckie władze okupacyjne zaliczeni do grupy podlegającej prześladowaniom na mocy ustaw norymberskich, niezależnie od tego, jaka była tożsamość narodowościowa lub religijna poszczególnych osób i ich samoidentyfikacja.

W kwestionariuszu postawiono pytania o muzealia, które były własnością obywateli i instytucji na terenie Drugiej Rzeczypospolitej, także Europy, w przypadku których zachodzi podejrzenie, że zostały odebrane tym osobom i instytucjom z pogwałceniem zasad państwa prawa oraz prawidłowych stosunków społecznych, albo które zostały jako depozyty złożone na przechowanie w instytucjach muzealnych. Kwestionariusz dotyczy także dzieł, które zostały sprzedane pod przymusem oraz takich, które zakupiono lub podarowano instytucjom muzealnym, ale pochodziły z grabieży (o czym sprzedający lub darczyńcy mogli nie wiedzieć). Do grupy muzealiów, które są przedmiotem badań proveniencji, zaliczono wszystkie obiekty artystyczne czy historyczne – niezależnie od tego, czy były one związane z kulturą i religią

żydowską (czyli tzw. judaika) – które stanowiły własność ofiar Holocaustu, a także znajdowały się w kolekcjach innych osób prześladowanych. W zakres prac Zespołu Ekspertów weszły muzealia, które trafiły do polskich zbiorów po 1939 r., ale także te, które mogły w nich się znaleźć, a pochodzą z grabieży dokonywanej przez władze niemieckie od 1933 r. na terenie Niemiec oraz po *Anschlussie* w 1938 r. Austrii. Data wybuchu II wojny światowej nie była więc punktem granicznym, wyznaczającym zakres poszukiwań.

Należy jeszcze raz dobitnie podkreślić, że celem badań prowadzonych przez Zespół Ekspertów nie jest rozstrzygnięcie kwestii własnościowych czy przesądzenie o prawach do poszczególnych muzealiów. Służą one jedynie określeniu skali zjawiska, stanowią pomoc w badaniach nad tymi dziełami. Uzupełnianie danych dotyczących historii muzealiów w inwentarzach należy do podstawowych obowiązków muzealników, na co wskazują – jako działania priorytetowe – międzynarodowe dokumenty, takie jak: *Zasady Konferencji Waszyngtońskiej* z 1998 r., *Deklaracja Wileńska* z 2000 r., które były sygnowane przez polskie władze, oraz stosowne rezolucje Rady Europy i ICOM z 1998 i 1999 r., a także przyjęta w czerwcu 2009 r. w Pradze *Deklaracja Terezińska*.

Zespół Ekspertów, którego prace organizował Departament Dziedzictwa Kulturowego w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, stworzył w 2010 r. opracowanie zatytułowane *Wskazówki do badań proveniencyjnych muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej*. Obszerne jego fragmenty publikujemy poniżej.

Rys historyczny

Lata 1939–1944/1945

Tuż przed wybuchem II wojny światowej i podczas działań wojennych prywatni właściciele przekazywali zbiory do muzeów publicznych w formie depozytów, licząc, że w ten sposób uda się je ocalić. Działo się tak także bezpośrednio po zajęciu obszaru Polski przez wojska niemieckie. Na obszarze okupowanym przez Niemcy natychmiast rozpoczęło się przejmowanie majątku publicznego i prywatnego. Dotyczyło to w szczególności polskich Żydów i działo się na podstawie wprowadzonych ustaw norymberskich, które pozbawiły Żydów praw obywatelskich, a także kolejnych rozporządzeń, odrębnych

dla terenów Generalnej Guberni oraz dla włączonych do Trzeciej Rzeszy. W pierwszym z tych przypadków rozporządzenie z 15 listopada 1939 r. dotyczyło przejścia majątku publicznego, natomiast wydane 16 grudnia tego roku – dóbr kultury pozostających w prywatnych rękach oraz dóbr kościelnych. Przygotowywaniem spisów, a następnie konfiskatą obiektów zajmował się niemiecki urząd Specjalnego Pełnomocnika do sporządzania spisu i zabezpieczania dzieł sztuki i zabytków kultury (*Dienststelle des Sonderbeauftragten*). W 1942 r. stworzono Urząd Opieki nad Dawną Sztuką (*Amt für die Pflege alter Kunst*). Ten sam system prawny objął tereny wschodniej Polski, zajęte przez armię niemiecką w 1941 roku. Na terenach włączonych do Rzeszy rozporządzenie z 15 stycznia 1940 r. dotyczyło zajęcia majątku państwa polskiego, natomiast wydane 17 września tego samego roku – mienia osób, które nie nabyły obywatelstwa niemieckiego po przyłączeniu tych obszarów (także Wolnego Miasta Gdańska) do Rzeszy. W przypadku mienia żydowskiego przejście miało charakter obligatoryjny. W 1939 r. powołano także Główny Urząd Powierniczy dla Wschodu (*Haupttreuhandstelle Ost*, HTO), zajmujący się konfiskatą majątku i dalszym nim rozporządzaniem. Konfiskatami zajmowały się również inne instytucje, jak urząd Komisarza Rzeszy dla Umocnienia Niemczyzny (*Generaltreuhänder für Sicherstellung deutschen Kulturgutes in den eingegliederten Ostgebieten*).

Już we wrześniu 1939 r. rozpoczęła się, dokonywana na ogromną skalę przez instytucje okupacyjne, systematyczny rabunek dzieł sztuki z mienia zarówno przedsiębiorstw, jak i prywatnego. Zajmowały się tym m.in. wyspecjalizowane jednostki, jak *SS-Einsatzkommando Paulsen*. Obok grabieży zinstytucjonalizowanej trwała przez cały czas grabież indywidualna, prowadzona przez niemieckie wojsko i urzędników państwowych. Przejmowano zbiory publiczne, ale też część prywatnych. Szczególnie dramatyczna była sytuacja instytucji oraz indywidualnych właścicieli żydowskich. Prześladowania rozpoczęto od odrębnego oznaczania ludności żydowskiej, następnie wprowadzono nakazy przymusu pracy, z równoczesnym zakazem wykonywania części zawodów wśród ludności nieżydowskiej. Elementem prześladowań były konfiskaty mienia.

Jesienią 1939 r. rozpoczęło się przesiedlanie ludności żydowskiej do wydzielonych gett (pierwsze utworzono w październiku w Piotrkowie Trybunalskim), co skutkowało dalszą utratą mienia na rzecz okupanta (zob. m.in.: www.izrael.badacz.org/historia/szoa/getto). Z kolei w okresie po likwidacji gett hitlerowcy za pomocą specjalnych komand prowadzili planową i zorganizowaną grabież mienia pozostałego po ofiarach Zagłady. W wyniku działań niemieckich władz zniszczeniu uległy także żydowskie zbiory publiczne oraz synagogi. Zagrabiono zbiory należące do osób prywatnych – kolekcjonerów, antykwariuszy, posiadających niejednokrotnie wybitne dzieła sztuki polskiej i obcej. Podobnie, jak w przypadku mienia innych obywateli Rzeczypospolitej, przejmowanie mienia żydowskiego następowało na podstawie niemieckich rozporządzeń; obok grabieży dokonywanej przez okupantów padało ono też ofiarą szabrowników.

Należy podkreślić, że podczas wojny działał rynek sztuki, w tym antykwariaty. Nie zawsze można przesądzić, czy wykonywane wówczas transakcje były dobrowolne i legalne, ale wszystkie odnośne dokumenty powinny zostać bardzo wnikliwie przejrane.

Na terenach zajętych przez ZSRR bardzo szybko wprowadzono nowe prawodawstwo. Na obszarach tzw. Zachodniej Ukrainy (jeszcze przed formalnym przyłączeniem do Związku Radzieckiego) w dniach 26–28 października 1939 r. przyjęto pakiet dekretów, w których ogłoszono nacjonalizację banków i przemysłu oraz konfiskatę majątków ziemskich należących do ziemian, klasztorów i wysokich urzędników. W Tymczasowym Zarządzie Okręgu Lwowskiego rozpoczęła działalność Komisja Ochrony Zabytków Kultury. Podobne działania podjęto na tzw. Zachodniej Białorusi oraz na obszarach włączonych do Litwy.

Rok 1945

Zakończenie II wojny światowej oznaczało kolejne zmiany własnościowe: 6 września 1944 r. wydano dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej, 2 marca 1945 r. – o majątku opuszczonym i porzuconym, 6 maja uchwalono Ustawę o majątkach opuszczonych i porzuconych, a 8 marca 1946 r. – dekret o majątkach opuszczonych i ponemieckich. Wyłączeniu z przejścia na własność skarbu państwa podlegało mienie zajęte lub skonfiskowane przez władze okupacyjne lub zbyte po 1 września 1939 r. pod wpływem groźby (termin składania roszczeń ustalono do 31 grudnia 1947 r., a następnie przedłużono do 31 grudnia następnego roku). Ofiary Holocaustu lub ich spadkobiercy – ze względu na wymagania formalne, krótkie terminy itp. – nie miały jednak szans na odzyskanie utraconego majątku. Należy także zwrócić uwagę, że z mieniem pochodzącym z terenów Rzeszy Niemieckiej i Wolnego Miasta Gdańska wiąże się kolejny problem – tu już od 1933 r. rozpoczęło się represjonowanie instytucji żydowskich oraz osób indywidualnych. Kluczowe znaczenie miały ustawy norymberskie z 15 września 1935 roku. Proces prześladowań nasilił się w 1938 roku. Zaczęto wprowadzać kolejne ustawy, jak np. z 26 kwietnia tego roku o konieczności ujawnienia aktywów na rzecz państwa przez osoby uznawane za Żydów. *Anschluss* Austrii dodatkowo przyspieszył ten proces. Ostatecznie zagrabiono całe mienie żydowskie, które trafiło do zbiorów publicznych w ręce nazistowskich funkcjonariuszy albo było sprzedawane na rynku. Grabież taka objęła następnie inne okupowane kraje. Czasami przejmowane obiekty trafiały na aukcje i były nabywane przez muzea, także działające na terenie dzisiejszej Polski. Przykładem są dwa obrazy należące do holenderskiej kolekcji Jacquesa Goudstikka, obecnie przechowywane w Muzeum Narodowym w Gdańsku. Inny jest *casus* płótna Courbeta; należało ono do węgierskiego kolekcjonera barona Móra Lipóta Herzoga. Płótno zostało zagrabione w Budapeszcie i błędnie restytuowane trafiło, wraz z innymi obiektami z niemieckich składnic muzealnych, do Muzeum Narodowego w Warszawie (niedawno zostało zwrócone spadkobiercom właściciela).

Przejmowane po wojnie mienie – zarówno z terenów podworskich, jak i porzucone czy ponemieckie (np. ze składnic niemieckich) – trafiało do polskich składnic muzealnych. Z dużą dozą prawdopodobieństwa należy przypuszczać, że w tej masie znalazły się obiekty należące do ofiar Holocaustu, obywateli Polski, ale także innych krajów. Część z przedmiotów zgromadzonych w składnicach została przekazana do zbiorów muzealnych, inne zaś zostały sprzedane za pośrednictwem powołanego w 1950 r. przedsiębiorstwa Dzieła Sztuki i Antyki. Zarówno DESA, jak i prywatne antykwariaty przez cały czas PRL-u zajmowały się obrotem dzieł, również tych o wątpliwym pochodzeniu (dochodziło także do fałszowania proveniencji). Wątpliwości co do pochodzenia muzealiów mogą zatem dotyczyć wszystkich sposobów ich nabywania do zbiorów muzealnych, zarówno przekazów państwowych, jak i zakupów oraz darów.

Warto także pamiętać o działalności Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (CKŻP), prowadzącego akcję gromadzenia pozostałości dóbr kultury żydowskiej na terenie całego kraju – tak powstała m.in. w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie największa w Polsce kolekcja dzieł sztuki, archiwaliów i ksiązek z tego zakresu.

Informacje pomocne przy badaniach proveniencyjnych

Muzea przystępujące do badań proveniencji muzealiów powinny traktować niniejsze wskazówki jedynie jako informacje dotyczące instytucji, osób i literatury, które mogą być pomocne w poszukiwaniach. Każdy przypadek wymaga osobnych, niekiedy długotrwałych badań i szczegółowych analiz, przede wszystkim ze względu na niewielką liczbę zachowanych źródeł i obecny, często bardzo skromny stan wiedzy na ten temat. Można jednak

wskazać pewne ogólne zasady czy metody poszukiwań proveniencyjnych. W odniesieniu do przedmiotów żydowskiej sztuki religijnej czy świeckiej należy przede wszystkim próbować ustalić autora, a następnie kierując się jego danymi biograficznymi – datę i miejsce powstania oraz, o ile to możliwe, właściciela dzieła.

Pierwszym krokiem jest wyodrębnienie z zapisów inwentarzowych tych muzealiów, które wpłynęły w latach II wojny światowej i bezpośrednio po 1945 roku. Następnie należy sprawdzić, czy we własnych dokumentach i korespondencji muzeum nie ma w odniesieniu do nich informacji lub poszlak, mogących wskazywać na pochodzenie przedmiotów z konfiskaty lub na niejasną drogę ich nabycia. Nawet nikłe podejrzenie winno skłaniać do dalszych poszukiwań w materiałach pozamuzealnych. W kolejnym etapie badań należy te same czynności powtórzyć w stosunku do późniejszych nabytków, ponieważ ich konfrontacja, np. z listami kolekcjonerów żydowskich, może przynieść dalsze wskazówki. Niekiedy cenną wskazówkę dotyczącą proveniencji stanowią zapiski i nalepki na odwrociach obrazów. Poniżej zestawiono informacje mogące dopomóc w prowadzeniu badań proveniencyjnych. Mamy świadomość, że nawet najbardziej żmudne i długotrwałe badania nie zawsze zakończą się sukcesem, są one jednak próbą dotarcia do prawdy historycznej, co jest obowiązkiem każdego muzealnika.

Żydowscy kolekcjonerzy i właściciele dzieł sztuki (wybór)

Białystok: Abram Gachnoch. **Bielsko:** Jerzy Anlicht. **Gdańsk:** Paul Davidson; Lesser Giełdziński/Giełdziński; Zygmunt Lewensztajn; rodzina Stumpf: Moritz, Erich, Carl. **Jasło:** Wolf Goldschlag. **Kielce:** Julian (?) Donatt; Antonina Heim. **Kraków:** Henryk Askenazy (z Krakowa); Rudolf Beres; Zenon Beres; Adolf Brenner; J. i M. Chejes; Salomea Eibenschütz; J. Ehrenpreisowa; M. Finder; dr Frenkel; Seweryn Gottlieb; Gustaw Groeger; Ignacy Hirszdorfer; Leon Holzer; Maurycy Horowitz; dr Keh; Jan Lachs; Rafał Landar; Maks Lauterbach; Józef Liebeskind; I. Meisel; Janina Meiselsowa; Natana Oberlaendera; Spira-Lewingerowa; Ignacy Stern; Laura Sternowa; Helena Steinbergowa; Abraham Sternach; Eugenia Sternbachówna; Józef Stieglitz; rabin Ozjasz Thon; Henrykowa Tischlowitzowa. **Lwów:** Antoni Blumenfeld; Zygmunt (?) Fuchs; S. Gottlieb; inż. Harszman; Nina Kinderman; Ema Lilienowa; Eugeniusz Reiter; Norbert Schulberg. **Łódź:** Bacharach; Ruchla i Stefan Barcińscy; Henryk Barciński; Tadeusz Baruch; Reinhardt Bennich; Henryk Birnbaum; Chaim Belin; Ignacy Bendentson; Ignacy Cohn; Maksymilian Cohn; I. Deutschmann; Bernard Dobranicki; Artur Ellram; Pinkas Fainkind; Borys i Naum Ejtingonowie; Abram Glanz; Artur Gliszczyński; Adolf Goldberg; Józef Grunstein; Moritz Gutentag; Józef Guttman; Hamburger; Arnold Heiman; Jakób Hertz; Maurycy Hertz; Edward Heyman; Jakób Himmelfarb; Franciszek Hirsberg; Leon Hirsberg; Samuel Kohn; Ignacy Kohn; Józef Kohn; Markus Kohn; Jakub Brat-Kon; Zenon Kon; Bolesław Kotkowski; Leopold Landau; Stanisław Landau; Dawid Lande; Eugenia Lichtenfeldowa; Władysław Lichtenfeld; Zygmunt Lichtenfeld; Jan Loewenstein; Adam Osser; Mieczysław Pikus; Ignacy Poznański; Leonia z Hertzów Poznańska i Izrael Kalmanowicz Poznański, Karol Poznański; Maurycy Poznański; Maurycy Ignacy Poznański, Mieczysław Reicher; Szaja Rosenblatt; Henryk Sachs; Ignacy Sachs; Jakub Sachs; Józef Sachs; Teresa i Markus Silbersteinowie; Mieczysław Silberstein; Stanisław Silberstein; Sara Silberstein-Poznańska; S. Sonnenberg; Henryk Szlim; Aron Toruńczyk; Zygmunt Weinreb. **Milanówek:** Ludwik Mieczysław Kronenberg. **Poznań:** dr Gebhardt. **Pruszków:** Lech Goldstein. **Pustelnik, pow. miński (?):** Etta Epstein. **Skolimów:** Gustaw Wertheim. **Tarnów:** Wilhelm Bohm; Emil Fenchel; Adam Heihnann; Wolf Murkatenblit; Elżbieta Strohbinger. **Szczecin:** Henriette Schaeffer; Feldbergowie; Rosenthal. **Warszawa:** Leon Alpern (Marszałkowska 69); Abraham Aprahamian (Kredytowa 6); Józef Arnold, Aleksander Granke; Julia

Gising (pl. Dąbrowskiego 2/4); Henryk Askenazy (Askenazy; Aschkenazy); prof. Majer Bałaban; Mathias Bernson; Leon Berenson; Tomasz Berson (Bersohn); Edward Bergson; Kazimierz Bergson; Wilhelm Bernstein (Marszałkowska 71, Ordynacka 9); Leopold i Janina Binental; Gustaw Birnsztajn; Emilia i Jan Gotlib Bloch; Alfred Brenneisen; Leopold Brenneisen; Maurycy Brokman; Józef Brzeziński (Bagno 2); dr Bychowski; N.D. Celmajster (Żurawia 29); L. Danielewicz; Noel Dawidson; Samuel Dickstein; Stanisław Dybowski; Karol Epstein; Helena Erlich; Jerzy Erlich Maurycy Fajertag; Alfred Falter; Franciszek Faralisz; P. [Nuchim] Frydman (Świętokrzyska 19); „Józef Fraget” (Marszałkowska 150); Aleksander i Wiera Fryszman; Stanisław Fuchs; Maria Fuchs; Moszek Fuks; Josek Mendel Galewski (Królewska 45); Jan Geisler; A. Goerne; Marian Gogut (Żelazna 46); Anna Goldberg-Górska; Jadwiga Goldberg-Górska; Leon Franciszek Goldberg-Górski; Samuel (?) Goldflamm; Alfred Goldklang; Józef Goldfeder; Henryk Gottlieb (Gotlib); Janina Grossman; Abe Gutnajer (Świętokrzyska 35, Mazowiecka 11); Bernard Gutnajer (Bagno 9, Wierzbowa 6); Józef Gutnajer (Świętokrzyska 52); Jan Hempel; Halina Henneberg; Aleksandra Hermanowa; Juliusz Herman; Łucja Herszbergowa; Aleksander Heyman-Jarecki; Józef Hirsch; Hirszfild; Kirsztajn (Świętokrzyska 20); Klejman (Mazowiecka 3); Rubin Kleinsinger (Świętokrzyska 1); Józef H. Kleinsinger (Żłota 22, Świętokrzyska 35); Kleinsinger (Sosnowa 18 – do 1941 r.); Aron Kleinsinger (Marszałkowska 123, Jasna 1, Świętokrzyska 6); Sycha Kleinsinger (Świętokrzyska 4, 16); Józef Kleinsinger (Świętokrzyska 19); C. Knoff; Konrad Kornfeld; Tadeusz Kraushar; Chana Ryfka Krell (Żabia 7, Jasna 7); Leopold Kronenberg; Bronisław Krystall; Marian Kurman; Andrzej Landau; Jan Landau-Lechowski; Ignacy Landstein (Landsztajn; Landsztajn); Bronisław Landsztajn; Majer Landstein (Żabia 3, Nowy Świat, Świętokrzyska); Helena Lesserowa; A. Likerman [Likierman] (Leszno 14); Herman Lewy (Levy); dr-owa Lublinerowa; Luksemburgowie; Kazimierz Mahler; Mejbaum; Mintz (Wierzbowa 11); Salomon Mintz; Morkowicz (Mazowiecka 12); Bronisława (?) Muttermilch; Edward Natanson; Daniel Natanson; Antoni i Zofia Natanson; Kazimierz Natanson; Aleksander Neumann (Neuman); Tadeusz Neuman; Salomon Neuman; Czesław Nussbaum; Malwina Nussbaum; Henryk Nussbaum; Paweł Pawy (Pawy); Józef Poznański (Kredytowa 4, Świętojerska 34, Marszałkowska 122); Noe (Noach) Przylucki (Prylucki); Berta Rapaport; Szaja Rapaport; Oderfeld; Ratnehamer; Mieczysław Reicher; Reingewirz (Warecka 11, Pańska 16 – do 1941 r.); Gustaw Rosenbaum; Herman Rotblat; Karol Rothert; Andrzej Rotwand; Jerzy Rundstein; Jerzy Sachs; Karol Sachs; N. Sakiel (Nowy Świat 42/3, Mazowiecka 9, Mazowiecka 7, Elekoralna 4, Czackiego 6); dr Schipper; prof. M. Schorr; Teofil Szymchowicz; Rafał Szereszewski; Ignacy (?) Szper; Anna Szreterowa; Estera i Chaim Sztolcenberg (Świętokrzyska 1); Zofia Tabęcka; Julian Tuwim; M. Wawelberg; Wacław Wawelberg; Weissblum; Ala Weinsztajn [Weinstein] (Świętokrzyska 5); Leopold Wellisz (Wellish); Gustaw Wertheim; Jan Weyssenhoff; Aleksandra Weyssenhoff; Szyja Zalcztajn; Mieczysław Zagajski; Maksymilian i Natalia Zweigbaumowie. **Wrocław:** Louis Alt; dr Bittmann; Max Blase; Gertrud Brann; Willy Cohn; Richard Israel Ehrlich; Theodor Ehrlich; Michael Frankel; Richard Goldberg; Leo Israel Goldfeldt; Alfred Grotte; Paul Heimann; Hermann Jacobowitz; Emil Israel Kaim; Jenny Sara Kobrak; Hugo Kolker; Max Israel Korpus; Franz Landsberger; Albert Israel Lesser; Adolf Lesser; Daniel Lewin; Louis Lewin; Leo Lewin; Isydor Lichtenberg; Berta Lissauer; Ismar Littmann; Theodor Lowe; Moryc Marek; Tana Öttinger; Elise Pache; Feliks Perle; Leo Pikus; James Pollack; Lilly Sara Pringsheim; Carl Sachs; Rudolf Schäffer; Werner Schirdewan; Dawid Schleier; dr Józef Schlesiens; Max Silberberg; Leo Smoschewer; Estella Sara Steinfeld; Fritz Stoll; Friedrich Wallenberg; Hans Wachman; Irma Weinberg; Teodora Weißenberg; dr Werter.

Zob. też wykaz kolekcjonerów pochodzenia żydowskiego na terenie Europy: http://www.lostart.de/nn_5144/Webs/DE/Provenienz/Juedische-Sammler/Eintrag;lv2=5654.html

Gminy wyznaniowe, synagogi, biblioteki, archiwa, szkoły i szpitale oraz inne instytucje żydowskie (wybór)

Bielsko: Biblioteka Żydowska; Chęciny: Synagoga; Chyrów: Synagoga; Głogów: Synagoga; Gniezno: Synagoga; Grójec: Synagoga; Jarosław: Synagoga; Kalisz: Synagoga; Kazimierz nad Wisłą: Stara synagoga; Kępno: Synagoga; Kolno: Synagoga; Końskie: Synagoga; Kórnik: Synagoga; Kraków: Zbiory i Archiwum Gminy Żydowskiej (ul. Józefa 40); Biblioteka Ezra; Synagoga Wysoka; Stara Synagoga; Synagoga Jekelsa; Synagoga Kupa; Synagoga Poppera; Synagoga Remus; Łącut: Synagoga; Leszno: Synagoga; Łódź: Pierwsza Synagoga; Synagoga Altshtot; Wielka Synagoga; Synagoga Shula Wilkera; Synagoga Izraela Ezrasa; Synagoga Ohela Jakowa; Synagoga Wolfa Reichera; Lublin: Jesziwa Lubelska; Synagoga Bet Ha Midrasz; Synagoga cechu kotlarzy; Synagoga Meira Lublina (szkoła Moharam); Synagoga Parnas; Synagoga Salomona Luri (Maharszala); Synagoga Wahl; Luboml: Synagoga; Lutomiersk: Synagoga; Opatów: Synagoga; Ostrzeszów: Synagoga; Pilica: Synagoga; Pińczów: Synagoga; Piotrków Trybunalski: Synagoga; Pomorzany: Synagoga; Prudnik: Synagoga; Przedborze: Synagoga; Przemyśl: Archiwum Gminy Żydowskiej; Synagoga; Przeworsk: Synagoga; Radom: Archiwum Gminy Żydowskiej; Sandomierz: Synagoga; Szczepieszyn: Synagoga; Szczecin: Synagoga; Szydłów: Synagoga; Tarnów: Synagoga; Tykocin: Synagoga; Warszawa: Centralna Biblioteka Judaistyczna i tamtejsze Archiwum; Biblioteka Instytutu Studiów Judaistycznych; Biblioteka prof. M. Bałabana; Biblioteka Ratnehamera; Biblioteka dr Schipperera; Biblioteka prof. M. Schorra; Muzeum Starożytności Żydowskich im. Mathiasa Bersohna przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej; Związek Żydowskich Literatów i Dziennikarzy (zbiory sztuki); Wolbrom: Synagoga; Wrocław: Synagoga Nowa lub Na Wygonie; Synagoga Pod Białym Bocianem; Synagoga Krajowa; Synagoga Litewska zw. Skłowera; Biblioteka Żydowskiego Seminarium Teologicznego; Towarzystwo Muzeum Żydowskiego; Szpital Żydowski przy ob. ul. Sudeckiej, Wyszogród: Synagoga; Zakopane: Synagoga; Żmigród: Synagoga.

Domy aukcyjne, galerie i antykwariaty, w których mogły być sprzedawane przedmioty skonfiskowane Żydom (wybór)

• Zagranica (1933–1945)

Dr Walter Achenbach; Karl Arkusch; Alfred Berkhan; Paul Cassirer; Karl Franck; Adolf Herold; Hollstein & Puppel; Hermann Judek; Paul Graupe; H.W. Lange; Rudolf Lepke; Dr E. Mandelbaum & P.P. Kronthal; Max Perl; Helene Schduikat; Leo Spik; Siegfried Weinberger; Adolf Weinmüller.

Zob. też – baza danych domów aukcyjnych, antykwariuszy z wykazem aukcji i ich ofert: http://www.lostart.de/nn_5550/Webs/DE/Provenienz/AuktionNavRaubkunst.param=AHAAUS_ID_3D7812_26node_3Dexpand.html#7812.

• Polska

W okresie międzywojennym działało wiele antykwariatów artystycznych, salonów sztuki czy domów aukcyjnych, prowadzonych przez polskich obywateli pochodzenia żydowskiego, jak Jakub Klejman lub przedstawiciele rodzin Gutnajerów i Kleinsingerów. Większość antykwariuszy posiadała własne, okazałe kolekcje dzieł sztuki, niekiedy przewyższające liczebnością obiekty zgromadzone na sprzedaż. W marcu 1940 r. gubernator Hans Frank wydał zarządzenie, na mocy którego działalność kulturalna na terenie Generalnej Guberni była dopuszczalna jedynie za zgodą Wydziału Propagandy (*Abteilung Volksaufklärung und Propaganda*) w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa, zaś całkowicie zakazywało takiej działalności Żydom. W odniesieniu

do handlu sztuką zezwolono Polakom na sprzedaż obrazów i innych dzieł sztuki w kawiarniach, księgarniach i na ulicach. Zatem cały handel odbywał się półlegalnie w dawnych lub nowych antykwariatach. Mimo zakazów w Warszawie działało wiele antykwariatów i zakamufflowanych w kawiarniach galerii. Najwięcej było ich przy ul. Mazowieckiej: pod nr. 2 „Krynolina” prowadzona przez panie Bogórką i Zofię Chomętowską, pod nr. 8 antykwariat Czesława Garlińskiego i księgarnia „Logos” Stanisława Dzikowskiego, pod nr. 7 galeria Zofii Leśniewskiej (szwagierki pani Garlińskiej), pod nr. 13 świetnie prosperująca „Miniatura” Zofii Potockiej i Benedykta Tyszkiewicza, a na piętrze antykwariat Jakuba Chomętowskiego. Przy Kredytowej 9 istniał cieszący się wielkim powodzeniem „Skarbiec”, należący do Wandy Żalińskiej i Bronisława Czernica. Przy Kruczej był antykwariat prowadzony przez Leonarda Pękalskiego i Wandę Polkowską, w którym wystawiano m.in. obrazy Romana Kramsztyka wynoszone z getta. Karol Tchorek prowadził „Salon Sztuki Nike” przy Marszałkowskiej. Wiele takich „salonów” istniało także na Nowym Świecie, Krakowskim Przedmieściu, przy ul. Sienkiewicza. We wszystkich, oprócz sztuki dawnej, wystawiano również sztukę współczesną, a nawet urządzano wystawy indywidualne. Bywali w nich również artyści. Stanowiły one nie tylko miejsca prezentacji i sprzedaży dzieł sztuki, pełniły często funkcję ośrodków wspierających idee niepodległościowe. Ze składek obywatelskich kupowano w nich dzieła dla Muzeum Narodowego.

Wraz z nastaniem niemieckiej okupacji w 1939 r. Żydzi zmuszeni byli opuścić swoje mieszkania, a interesy przekazać w zaprzyjaźnione ręce. Eksmisje rozpoczęły się w sierpniu 1940 r., a jesienią masowe przesiedlenia do tej części Warszawy, która wkrótce – na mocy zarządzenia z października 1940 r. o utworzeniu getta – miała się znaleźć za jego murami. W tym samym okresie powstawały getta w innych miastach Polski. Tylko części antykwariuszy udało się przekazać swoje interesy osobom, do których mieli zaufanie. W Warszawie pracownicy spółdzielni „Spółnota” (Warecka 11) poprowadzili dalej sklep I. Reingewirca. Natanel Sakiel, któremu udało się żyć poza gettem i przypuszczalnie był cichym wspólnikiem Zofii Leśniewskiej (Mazowiecka 7, Czackiego 6), przekazał jej likwidowany antykwariat, natomiast Abe Gutnajer, przed zamknięciem w murach getta, powierzył swój dorobek Edmundowi Mętlewiczowi (Marszałkowska 97a). Pieniądze uzyskane ze sprzedaży w ten sposób zabezpieczonych dzieł sztuki przekazywane były przez mur, umożliwiając przeżycie ich właścicielom wraz z rodzinami. Jakub Klejman, który ukrywał się po stronie aryjskiej, sprzedawał obrazy przez podstawione osoby w salonie sztuki Wandy Czernic-Żalińskiej „Skarbiec” (Kredytowa 9). Niektórzy nawet w getcie kontynuowali swoją przedwojenną działalność, tak jak I. Reingewir, który i tam starał się handlować wyrobami rzemiosła artystycznego (Pańska 16). Opustoszały rynek antykwaryczny zajęła w czasie okupacji arystokracja, która wyprzedawała pamiątki rodzinne, oraz osoby przedsiębiorcze pozabawione możliwości pracy w zawodzie, jak choćby pracownicy Banku Gospodarstwa Krajowego, którzy po jego zamknięciu utworzyli wspomnianą wyżej spółdzielnię „Spółnota”. Wystawiane na sprzedaż przedmioty szybko znajdowały nabywców, którzy w ten sposób starali się uchronić przed dewaluacją okupacyjnego pieniądza.

Ponadto istniały w Warszawie następujące antykwariaty: Tadeusz Franciszek Arens (Świętokrzyska 12); Czesław Garliński (Mazowiecka 16); Jan Greulich i spółka (Krakowskie Przedmieście 9); W. Grzybowski (Moniuszki); Paweł Kamont, Marian Racięcki (Nowy Świat 24, Marszałkowska 29); Kazimierz Kaniewski (Nowy Świat 64 – do 1944 r.); Jakub Michał Kasprówicz i Spółka (Al. Jerozolimskie 22); Stefan Kiedrzyński, Kazimierz Moczarski, Stanisław Rakowski (Ossolińskich 4); Jakub Kisielnicki (Moniuszki); Stanisław Kolendo (Mazowiecka 13); Władysław Kotkowski (Bracka 18); Stefan Kozakiewicz, Maria Zenowicz, Maciej Masłowski (Krakowskie Przedmieście 7); Eugeniusz Maj (Nowy Świat 47, 20, Poznańska 19); Władysław Martyna, Jan Miączyński (Marszałkowska 81); Władysław Milkiewicz (Różana 16);

Stanisław hr. Mycielski (Mazowiecka 12); Svatoslav von Nowicki, Stefan E. J. Raugiewicz (Nowogrodzka 49); Antoni Parkot (Nowy Świat 17, Al. Jerozolimskie 27); J. Pawłowski (Marszałkowska 78); Leonard Pękalski, Wanda Pękalska (Krucza); Zofia Potocka, Benedykt Tyszkiewicz, Krzysztof Tyszkiewicz (Jasna 3, Mazowiecka 13, Frascati 3/7, Plac Trzech Krzyży 18); Radwan (Al. Jerozolimskie); Maria Rakowska (Warecka 11); Zbigniew Wojciech Rakowiecki (Marszałkowska 150); Lucyna Rowińska (Kredytowa 9); Stanisław Rzeźnicki (Chmielna 6); Józef Smokalski, Jadwiga Smokalska (róg Trębackiej i Koziej, Trębacka 4, Fredry 4); Konstanty Szewczenko (Al. Jerozolimskie 18); Bolesław Tarkowski (Krakowskie Przedmieście 13); Maria Tarnowska (Warecka); Karol Thorek (Marszałkowska 63); Leonard Winnicki (Polna 32); Jadwiga Woronicka (Zgoda 8); Anna Żeromska (Mazowiecka 12); „Bazar Sztuki – Uniwersum” (Wierzbowa 5); Dom Licytacyjny, Salon Sztuki „Józef Frafer”, Skup Dywanów i kilimów J. Gołębowski (Marszałkowska 150); „Matejko”, Sprzedaż malarstwa (Sienkiewicza 6); „Rembrandt” (Krakowskie Przedmieście); Spółdzielnia Spożywców Artystów (Królewska 17); „Styl” (Al. Jerozolimskie 35); „Sztuka” Salon i Antykwariat (Sienkiewicza 6 – do 1944 r.); „Sztuka Współczesna” (brak adresu); „Xenion”, Sprzedaż grafiki (szytchy angielskie) i rysunków (Warecka); „Wzajemna Pomoc” (Nowogrodzka 45, 49).

Antykwariaty działały podczas okupacji także w innych miastach, m.in. w Łodzi. Natomiast w okresie powojennym w Kopenhadze działał Józef Polański, a w Krakowie – Władysław Miodoński. W różnych miastach Polski swą aktywność zaznaczył także Tadeusz Wierzejski.

Oznaczenia kwalifikacyjno-własnościowe muzealiów, mogące pojawiać się w oznaczeniach i inwentarzach dawnych muzeów niemieckich

- JA: Judenauktionen;
- J: Juden (np. przy klasyfikacji do wystaw „Entartete Kunst”);
- Lgb: Lagerbuch (księgi magazynowe Schl. Museum der bildenden Künste);
- 123:05 lub 123:1916 czerwoną farbą lub czarnym atramentem na odwrocie zabytku: numery inwentarzowe Mus. Schl. Altertümer lub Schl. Mus. für Kunstgewerbe Breslau (ostatnia data jest rokiem nabywania);
- Fr.J. 1914: to numer depozytu (Fremd Inventar) muzeum jak wyżej;
- 020 lub M 177 kredą, także na licu obrazu – to oznaczenie ewakuacyjne zabytków w schronach Wrocławia;
- 123 czerwonym atramentem na papierowych krążkach: numery Księgi Wpływów w pierwszym po 1945 r. etapie organizacji muzeum we Wrocławiu.

Składnice muzealne

W badaniach proveniencji muzealiów przydatne mogą okazać się materiały archiwalne dokumentujące zawartość składnic muzealnych, tak niemieckich, jak i polskich. Ich dzieje nie zostały zbadane, z wyjątkiem niemieckich składnic na Dolnym Śląsku, opracowanych przez Józefa Gębczaka, i powojennej składnicy muzealnej w zamku „Paulinum” pod Jelenią Górą – zob. publikacja Witolda Kieszowskiego w Bibliografii. Dzieła sztuki z Pomorza Gdańskiego i Pomorza Zachodniego ewakuowano pod koniec wojny do składnic na terenach późniejszej Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W zamku Reinhardtsbrunn koło Gothy przechowywano muzealia z Gdańska. Wiadomo też o innej niemieckiej składnicy w okolicach Halle.

W 1945 r. Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków uruchomiła kilkanaście składnic, noszących nazwę Składnic Muzealnych Ministerstwa Kultury i Sztuki. Zorganizowano je dla zabezpieczenia rozproszonych zabytków

ruchomych, przejmowanych m.in. z Okręgowych Urzędów Likwidacyjnych, Likwidacyjnych Urzędów Państwowych Nieruchomości Ziemi (późniejszych PGR-ów), Ziemi Referatów Kultury i Sztuki przy starostwach powiatowych, z Komend Milicji Obywatelskich i innych instytucji, które weszły w posiadanie zabytków. Utworzono je w byłych składnicach niemieckich lub w wybranych miejscach, dogodnych ze względu na przestrzeń magazynową oraz połączenia transportowe.

Większość składnic muzealnych działało w drugiej połowie lat 40. XX wieku. W 1954 r. utworzono w Pałacu w Kozłowce Centralną Składnicę Muzealną Ministerstwa Kultury i Sztuki, która pełniła tę funkcję do 1976 roku. Powołane w 1950 r. państwowe przedsiębiorstwo DESA handlowało dziełami sztuki także ze składnic.

Podajemy spis niektórych polskich składnic muzealnych, z nazwiskami kierowników, gdyż korespondencja pod ich nazwiskiem, podobnie jak prowadzących akcję Witolda Kieszowskiego i Stefana Styczyńskiego, może zawierać poszukiwane informacje.

- **Bożków** (d. Eckersdorf), zamek Narożno, pow. Kłodzko, lipiec 1945 – maj 1949, na bazie składnicy niemieckiej, druga pod względem wielkości i znaczenia po „Paulinum”, kierownik Jerzy Deryng;
- **Gaworzycy** (d. Oberquell, Chwarzyce), pow. Głogów, 1946, opiekun Jerzy Zanoziński;
- **Henryków** (d. Heinrichau), pow. Ząbkowice, 1946–1947, składnica pomocnicza, czynna w czasie eksploatacji składnicy niemieckiej w Henrykowie, kierownik Stanisław Bohusz-Żończyk;
- **Jelenia Góra** (d. Hirschberg in Riesengebirge), pow. Jelenia Góra, 1945–1947, służyła do wszelkich prac inwentaryzacyjnych i transportowych, pod opieką kierownika tamtejszego muzeum;
- **Jerzmanowa** (d. Hermsdorf, Hermanów), pow. Głogów, 1946, kierownik Turczyński;
- **Kozłówka**, pow. Lubartów, Zamoyskich, 1954–1976, Centralna Składnica Muzealna Ministerstwa Kultury i Sztuki;
- **Lubin Legnicki** (d. Lüben), pow. Lubin, początek 1947 – maj 1949, składnica zorganizowana dla północnych powiatów Dolnego Śląska, kierownik Józef Skrzelewski;
- **Łańcut**, pow. Rzeszów, pałac Potockich, 1960;
- **Namysłów** (d. Namslau), pow. Namysłów, początek 1946 – maj 1949, kierownik Halina Giecwicz-Łępkowska, Natalia Horodyska;
- **Oliwa** (d. Oliva), pow. Gdańsk, 1945–1949;
- **Paulinum** (d. Paulinium), zamek pod Jelenią Górą, 30 września 1945 – 17 maja 1949, kierownik Barbara Tyszkiewicz;
- **Przeworsk**, pow. Przeworsk, pałac Lubomirskich, 1944–1947;
- **Sopot** (d. Zopot), pow. Gdańsk, 1945–1949;
- **Szczawno Zdrój** (d. Bad Salzbrunn), pow. Wałbrzych, 1948, prowizoryczna składnica, kierownik Maria Mussilowa;
- **Świdnica** (d. Schweidnitz), pow. Świdnica, lato 1945, 1947, uruchamiana na krótko, kierownik Felicja Strzemboszowa;
- **Tarnów**, ratusz, 1945;
- **Wrocław** (d. Breslau), w Muzeum Państwowym, lipiec 1946 – maj 1949, składnica pomocnicza Styczyńskiego, dla zbiorów przeznaczonych dla tego muzeum lub innych muzeów regionalnych, organizujących się dopiero na Dolnym Śląsku, kierownik Jerzy Gütlér (dyrektor muzeum);
- **Wrocław** (d. Breslau), Urząd Wojewódzki, Wydział Kultury i Sztuki, czerwiec 1946 – czerwiec 1947, składnica pomocnicza dla zbiorów zabezpieczonych przez powiatowe Referaty Kultury i Sztuki w terenie, prowadzona przez kierowników wojewódzkiego referatu kultury;
- **Ząbkowice Śląskie** (d. Frankenstein), pow. Ząbkowice, 1946, składnica pomocnicza, czynna w czasie eksploatacji składnicy w Kamieńcu Ząbkowickim w 1946, kierownik B. Zawadzki;

- Żelazno (d.Eisersdorf), pow. Kłodzko, pałac rodziny von Loebbecke, 1949–1954.

Zob.: J. Gębczak, *Losy ruchomego mienia kulturalnego i artystycznego na Dolnym Śląsku w czasie drugiej wojny światowej*, Wrocław 2000.

W. Kieszkowski: *Składnica muzealna Paulinum i rewindykacja zabytków na Dolnym Śląsku*, „Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury” 1948, I.

Archiwa (wybór)

Zagranica

Adresy niemieckich archiwów – zob. www.bundesarchiv.de/recherche/index;

- Bundesarchiv Koblenz, Treuhandverwaltung für Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München, B323 – m.in. 484, Restitution nach Polen, 485–487 Bearbeitung von Einzelfällen, Bd. 1–3 – rozpatrywanie indywidualnych przypadków; w tych zespołach listy z Polski, Izraela i Stanów Zjednoczonych;

- Bundesarchiv Berlin, Deutsches Reich, Nationalsozialismus (1933–1945) – Akta Trzeciej Rzeszy;

- NS. 8 Kanzlei Rosenberg (akta zdigitalizowane);

- NS. 21 Forschungs und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe”;

- NS. 30 Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (też w YIVO Institute for Jewish Research w Nowym Jorku);

- R 144 Haupttreuhandstelle Ost HTO Und Treuhandstellen (Główny Urząd Powierniczy – Wschód i powierniczy);

- Archiwum Victoria&Albert Museum – tzw. lista Harry’ego Fischera (jedyny kompletny odpis zidentyfikowany przez Andreasa Hüneke);

- Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie – www.yadvashem.org.il;

- The Database of Victims and Survivors – <http://isurvived.org/TOC-VIII.html>;

- Archiwum YIVO (JIWO) – Jidiszer Wisnszaftecher Institut, Institute for Jewish Research, Nowy Jork;

- The Central Database of Shoah Victims Names – www.yadvashem.org.

Polska

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespoły: 111 – Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, 1939–1945; 115 – Komisarz do spraw Mienia Nieprzyjacielskiego w GG w Krakowie, 1940–1944; 136 – Ministerstwo Prac Kongresowych Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, 1940–1946, w tym – Dział Rewindykacji Kultury (zwłaszcza 239); 366 – Ministerstwo Kultury i Sztuki w Warszawie, 1945–1976; 540 – Starostwo Miejskie we Lwowie; 1325 – Delegatura Rządu RP na Kraj, 1940–1945, w tym dokumenty dotyczące gett na terenie Generalnego Gubernatorstwa i Rady Pomocy Żydom „Żegota” oraz inne (można sprawdzić na stronie: www.aan.gov.pl tytuł zespołu i jego sygnaturę).

W AAN znajdują się również mikrofilmy archiwaliów wytworzonych w urzędach państwowych Trzeciej Rzeszy z Bundesarchiv w Koblenji oraz tzw. mikrofilmy aleksandryjskie z zasobów National Archives and Records Administration w USA zawierające dokumenty niemieckiego dowództwa wojskowego, Naczelnego Dowódcy SS i Szefa Niemieckiej Policji oraz ministerstw i urzędów Trzeciej Rzeszy.

Instytut Pamięci Narodowej, Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, zespoły: IPN GK 94 – Rząd Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1945; IPN GK 162 – Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 1945–1968; IPN GK 164 – Zbiór „BD” – akta badawczo-dochodzeniowe Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 1945–1964; IPN GK 196 – Najwyższy Trybunał Narodowy, 1946–1948;

IPN GK 174 – Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie, 1945–1954; IPN GK 855 – Sąd Najwyższy w Krakowie, 1947–1949, oraz inne akta dotyczące niemieckiej administracji i policji.

- Archiwum Państwowe w Częstochowie, zespół: 4 – Starostwo miejskie w Częstochowie z lat 1939–1945 – m.in. dotyczące konfiskat mienia.

- Archiwum Państwowe w Gdańsku, zespoły: 4 – Namiestnik Rzeszy Okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie, sprawy nieruchomości i konfiskat mienia żydowskiego; 265 – Wyższy Dowódca SS i Policji Okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie, 1939–1945, dotyczące konfiskat mienia Żydów; 264 – Główny Urząd Powierniczy Wschód. Urząd Powierniczy Gdańsk – Prusy Zachodnie, 1939–1945, dotyczące konfiskaty mienia firm żydowskich oraz akta różnych miast; 96 – Wyższy Sąd Krajowy w Gdańsku (Oberlandesgericht Danzig), 1866–1945, teczka z wykazem mienia żydowskiego na terenie miasta Gdańska z 1939 r. (sygn. 3071).

- Archiwum Państwowe w Katowicach, zespoły: 119 – Rejencja Katowicka (Regierung Kattowitz), 1939–1945, 1939–1945 dotyczące przejmowania mienia i zarządzania własnością Żydów; 118 – Zarząd Prowincjonalny Górnego Śląska w Katowicach (Provinzialverwaltung Oberschlesien in Kattowitz); zespół: 117 – Naczelne Prezydium w Katowicach (Oberpräsidium Kattowitz), 1941–1945, akta poszczególnych firm, których majątek spieniężono.

- Archiwum Państwowe w Krakowie, zespoły: 33 – Starosta miasta Krakowa (Der Stadthauptmann der Stadt Krakau), 1939–1945, dokumenty zarządów powierniczych i dotyczące ogólnej własności Żydów oraz konfiskaty ich mienia, interesujące w tych aktach jest gospodarowanie meblami; 219 – Starosta powiatowy w Krakowie (Kreishauptmann Krakau-Land), 1940–1945, korespondencja dotycząca mienia Żydów z Bochni.

- Archiwum Państwowe w Lesznie, zespoły: 21 – Akta miasta Leszno, 1939–1945, m.in. dokumentacja dużej synagogi w Lesznie oraz wykaz strat wojennych gminy żydowskiej; 153 – Spółka Zarządzająca Skonfiskowanymi Gruntami, Oddział w Lesznie, oprócz akt skonfiskowanych nieruchomości zawiera inne dokumenty i akta prawne dotyczące mienia i jego konfiskaty.

- Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół: 501 – Starostwo Powiatowe Lubelskie (Kreishauptmann Lublin-Land), 1939–1945 – m.in. dotyczące konfiskat mienia żydowskiego.

- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespoły: 221 – Akta miasta Łodzi, 1775–1945, w tym niemiecki Zarząd Getta (Gettoverwaltung); 203 – Policja Kryminalna w Łodzi, Komisariat w Getcie (Kriminalkommissariat Getto), 1940–1945, m.in. dotyczące konfiskat mienia żydowskiego.

- Archiwum Państwowe w Opolu, zespół: 22 – Akta miasta Opola (Magistrat Oppeln), 1322–1945, m.in. dokumenty dotyczące mienia Żydów.

- Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespoły: 299 – Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań (Reichstadthalter im Reichsgau Wartheland Posen), X 1939 – I 1945, m.in. dokumenty dotyczące losów majątku żydowskiego; 298 – Samorząd Okręgowy w Poznaniu (Gauselbstverwaltung Posen), 1939–1945 – akta dotyczące spraw majątkowych gmin żydowskich; 307 – Rejencja Pogranicza Poznań – Prusy Zachodnie w Pile (Regierung Posen–Westpreussen in Scheidemühl), 1919–1945 – konfiskaty mienia i firm żydowskich.

- Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespoły: 1 – Akta miasta Rzeszowa – m.in. dokumenty dotyczące konfiskat mienia Żydów i administrowania nim; 29 – Akta miasta Łańcut, m.in. spisy majątku Żydów, ich domów i mieszkań, skonfiskowanych mebli oraz materiały dotyczące pozostałego majątku gminy żydowskiej (synagogi, łaźni i innych budynków); 255 – Akta miasta Tyczyn, m.in. dokumenty dotyczące majątku Żydów; 397 – Akta miasta Głogowa Małopolskiego, m.in. materiały dotyczące losów majątku żydowskiego.

- Archiwum Państwowe w Szczecinie, zespoły: 73 – Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej (Oberpräsidium von Pommern in Stettin) – akta doty-

część wywłaszczeń ludności żydowskiej; 92 – Rejencja Szczecińska (Regierungspäsident Stettin) – m.in. dokumenty dotyczące grabieży mienia.

- Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, zespół: 486 – Starostwo Powiatowe Warszawskie (Kreishauptmannschaft Warschau–Land), 1939–1945, – 12 m.b. akt dotyczących m.in. konfiskat mienia żydowskiego.

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, m.in. zespoły: 28 – Akta miasta Wrocławia; 171 – Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej we Wrocławiu (Provinzialverwaltung von Schlesien In Breslau), 1939–1945; 172 – Rejencja Wrocławska (Regierung Breslau), m.in. wycena kolekcji Maks Silberberga; m.in. dokumenty Urzędu Powierniczego dla GG i Rzeszy łącznie z aktami urzędów rejonowych.

- Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Gabinet Dokumentów, zespoły: Schlesisches Museum der bildenden Künste; Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer.

- Archiwum ŻIH m.in. zespoły: Gmina Żydowska w Berlinie [1672] 1775–1938, Gmina Żydowska w Pradze 1939–1940, Gmina Żydowska w Wiedniu 1866–1940, Związek Gmin Żydowskich Okręgu Bydgoszcz [1857] 1887–1939, Gmina Żydowska we Wrocławiu 1852–1944, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej 1742–1939 [1942], Gminy Żydowskie Prowincji Poznańskiej [1781] 1790–1938, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie 1822–1939, Zbiór dokumentów dotyczących Gminy Żydowskiej miasta Lwowa 1609–1801, 1902, Gmina Wyznaniowa Żydowska miasta Łodzi, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Warszawie 1857–1878, 1927, Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego tzw. Archiwum Ringelbluma [1909] 1940–03.1943, Archiwum Getta Łódzkiego 1939–1944, Podziemne Archiwum Getta Białostockiego 1941–1943, Zbiór dokumentów dotyczących getta lwowskiego (Tekla Lwowska) 1941–1942, Akta Starosty miasta Krakowa 1939–1945, Zbiór dokumentów niemieckich władz okupacyjnych 1939–1944 – w tym również: Dokumenty Zarządu Powierniczego (Treuhandverwaltung) w dystrykcie lubelskim GG – kartoteka konfiskowanych majątków 1940–1944, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, Zbiór pamiętników Żydów Ocalałych z Zagłady, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Centralna Żydowska Komisja Historyczna przy CKŻP 1944–1947, Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych 1946–1950, American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) 1939–1941 i 1944–1949.

Więcej informacji na temat źródeł archiwalnych zob.: A. Skibińska *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny*, Warszawa 2007.

Bibliografia (wybór)

Opracowania ogólne

Akinsha K., Koslow G., Touissant C., *Operation Beutekunst. Die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945*, Nürnberg 1995.

Baresel-Brand A. (oprac.), *Entehrt. Ausgeplündert. Arisiert. Entrechtung und Enteignung der Juden*, Magdeburg 2005.

Baresel-Brand A., Müller P. (oprac.), *Sammeln. Stiften. Fördern. Jüdische Mäzene in der deutschen Gesellschaft. Symposium–Berlin 11. Oktober 2006*, Magdeburg 2008.

Baresel-Brand A. (oprac.), *Verantwortung wahrnehmen / Taking Responsibility. NS–Raubkunst – eine Herausforderung an Museen, Bibliotheken und Archive / Nazi-looted Art– a Challenge for Museums, Libraries and Archives*, Magdeburg 2009.

Bertz I., Dormann M. (red.), *Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*, kat. wyst. Jüdisches Museum Berlin und Jüdisches Museum Frankfurt am Main, Göttingen 2008.

Boudewijns G., Schrier P. (oprac.), *Herkomst gezocht: de geschiedenis van ruim 4700 kunstwerken die na WO II uit Duitsland terugkwamen en*

sindsdien de NK-collectie vormen [CD–ROM] / Origins unknown: the history of over 4700 works of art that returned from Germany to The Netherlands after World War II and have since then incorporated the NK Collection [CD–ROM] Herkomst gezocht – Herkomst gezocht: eindrapportage Commissie Ekkart / Origins unknown: final report 2006.

Cieślińska-Lobkowitz N., *Dealing with Jewish Cultural Property in Post-war Poland*, „Art Antiquity and Law” 2009, 2, XIV.

Cieślińska-Lobkowitz N., *Die Bewahrung des nationalen Kulturgutes als Aufgabe und Ziel des polnischen Widerstands*, w: Hartmann U. (oprac.), *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg. Verlagerung – Auffindung – Rückführung*, Magdeburg 2007, s. 49–78 (polska wersja: „Kronika Żamkowa” 2008, 55–56, s. 159–177).

Ekkart Committee, RKD, Hague [wydaje tzw. Komisja Ekkarta; 6 tomów raportu projektu Herkomst gezocht], *Herkomst gezocht: deelrapportage*, oktober 1999. *Herkomst gezocht: deelrapportage II*, oktober 2000. *Herkomst gezocht: deelrapportage III*, februari 2002. *Herkomst gezocht: deelrapportage IV*, november 2002. *Herkomst gezocht: deelrapportage V*, juli 2003. *Herkomst gezocht: deelrapportage VI*, september 2004.

Feliciano H., *Das verlorene Museum: Vom Kunstraub der Nazis*, Berlin 1998.

Geismeier I., *Dokumentation des Fremdbesitzes. Staatliche Museen zu Berlin*, Berlin 1999 (recenzja „Muzealnictwo” 2000, nr 42).

Fischer-Defoy Ch., Nürnberg K., *Gute Geschäfte. Kunsthandel in Berlin 1933–1945*, kat. wyst. Aktives Museums Faschismus und Widerstand, Berlin, Landesarchiv Berlin, Berlin 2011.

Friedenberger M., *Fiskalische Ausplünderung. Die Berliner Steuer- und Finanzverwaltung und die jüdische Bevölkerung 1933–1945. Dokumente, Texte, Materialien*, Berlin 2008.

Gruner W., *Judenverfolgung in Berlin 1933–1945. Eine Chronologie der Behördenmaßnahmen in der Reichshauptstadt*, Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2009 (wyd. 2. rozszerzone).

Handreichung zur Umsetzung der „Erklärung der Bundesregierung, der Länder und der kommunalen Spitzenverbände zur Auffindung und zur Rückgabe NS-verfolgungsbedingt entzogenen Kulturgutes, insbesondere aus jüdischem Besitz”, Dezember 1999, Februar 2001, überarbeitet November 2007 [w wersji elektronicznej dostępny jest tekst z 2007: <http://www.lostart.de/cae/servlet/contentblob/5140/publicationFile/29/Handreichung.pdf>].

Hartmann U. (oprac.), *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg. Verlagerung– Auffindung– Rückführung*, Magdeburg 2007.

Häder U. (oprac.), *Beiträge öffentlicher Einrichtungen der Bundesrepublik Deutschland zum Umgang mit Kulturgütern aus ehemaligem jüdischem Besitz*, Magdeburg 2001.

Häder U. (red.), *Museen im Zwielicht. Ankaufspolitik 1933–1945 (Kolloquium 2001 in Köln), die eigene Geschichte. Provenienzforschung an deutschen Kunstmuseen im internationalen Vergleich (Tagung 2002 in Hamburg)*, Magdeburg 2002.

Hartmann U., *Provenienzforschung – Anmerkungen zu aktuellen Anforderungen an einem historischen Gegenstandsbereich*, „Museumskunde” 2008, 73.

Herkomst gezocht. Old Master Paintings, An Illustrated Summary Catalogue, Zwolle/The Hague 1992.

Jungblut M.-P., *Ausgeraubt! Aktuelle Fragen zum nationalsozialistischen Kulturgutraub in Europa*, Publications scientifiques du Musée d’Histoire de la Ville de Luxembourg, Luxembourg 2007.

Karecka L., *Akcja rewindykacyjna w latach 1945–1950. Spór o terminologię czy istotę rzeczy?*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 3–4.

Kieszkowski W., *Składnica muzealna Paulinum i rewindykacja zabytków na Dolnym Śląsku*, „Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury” 1948, I.

- Koldehoff S., *Die Bilder sind unter uns. Das Geschäft mit der NS-Raubkunst*, Frankfurt a/M. 2009.
- Koldehoff S., Lupfer G., Roth M. (red.), *Kunst-Transfers. Thesen und Visionen zur Restitution von Kunstwerken. Tagung am 2. Oktober 2008 im Residenzschloss Dresden*, Berlin 2008.
- Kowalski W., *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*, Warszawa 1994.
- Kunstgutverluste, Provenienzforschung, Restitution, Sammlungsgut mit belasteter Herkunft in Museen, Bibliotheken und Archiven* [seria:] Landesstelle für die nichtstaatliche Museen in Bayern, beim Bayerischen Landesamt für Denkmalpflege (red.), *Museum Bausteine*, Berlin 2007.
- Löhr H. Ch., *Das braune Haus der Kunst. Hitler und der Sonderauftrag Linz*, Berlin 2005.
- Lillie S., *Was einmal war. Handbuch der enteigneten Kunstsammlungen Wiens*, Wien 2003.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen: październik–grudzień 1939*, Warszawa 1994.
- Mülen I. von zur, *Die Kunstsammlung Hermann Görings. Ein Provenienzbericht der Bayerischen Staatsgemäldesammlungen*, München 2004.
- Müller M., Tatzkow M., *Verlorene Bilder – Verlorene Leben. Jüdische Sammler und was aus ihren Kunstwerken wurde*, München 2009.
- Nicholas L. H., *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas drugiej wojny światowej*, Kraków 1997.
- Petropoulos J., *Kunstraub und Sammelwahn. Kunst und Politik im Dritten Reich*, Berlin 1999.
- Petropoulos J., *The Faustian Bargain. The Art World in Nazi Germany*, London 2000.
- Schoen S., Baresel-Brand A. (oprac.), *Im Labyrinth des Rechts? Wege zum Kulturgüterschutz*, Magdeburg 2007.
- Pucks S., *Die Kunststadt Berlin 1871–1945. 100 Schauplätze der modernen bildenden Kunst insbesondere der Expressionisten im Überblick*, Berlin 2007.
- Schnabel G., Tatzkow M., *Nazi looted Art. Handbuch Kunstrestitution weltweit*, Berlin 2007.
- Schoeps J. H., *Eine Debate ohne Ende? Raubkunst und Restitution in deutschsprachigen Raum*, Berlin 2007.
- Schwarz B., *Hitlers Museum. Die Fotoalben Gemäldegalerie Linz*, Wien 2004.
- Steinkamp M., Haug U. (red.), *Werke und Werte. Über das Handeln und Sammeln von Kunst im Nationalsozialismus*, [seria:] Schriften der Forschungsstelle „Entartete Kunst“. Eine Initiative der Ferdinand Möller-Stiftung, t. 5, Berlin 2010.
- Steinkamp M., *Das unverwünschte Erbe. Die Rezeption „entarteter“ Kunst in Kunstkritik, Ausstellungen und Museen der SBZ und Frühen DDR*, [seria:] Schriften der Forschungsstelle „Entartete Kunst“. Eine Initiative der Ferdinand Möller-Stiftung, t. 2, Berlin 2008.
- Tisa Francini E., Heuß A., Kreis G., *Fluchtgut – Raubgut. Der Transfer von Kulturgütern in und über die Schweiz 1933–1945 und die Frage der Restitution*, Zürich 2001.
- Volkert N., *Kunst- und Kulturgutraub im Zweiten Weltkrieg. Versuch eines Vergleichs zwischen den Zielsetzungen und Praktiken der deutschen und der sowjetischen Beuteorganisationen unter Berücksichtigung der Restitutionsfragen*, Frankfurt am Main 2000.
- Yeide N. H., Akinsha K., Walsh A. L., *The AAM Guide to Provenance Research*, Washington 2001.
- Opracowania szczegółowe**
- Abramowski P., *Die Sammlung Silberberg. Breslau, „Der Sammler“ 1930*, 20, s. 149–153.
- Adamczyk-Garbowska M. (oprac.), *Kazimierz vel Kuzmir: miasteczko różnych snów*, Lublin 2006.
- Ascher A., *Oblężona społeczność. Wrocławscy Żydzi w czasach nazizmu*, Wrocław 2009.
- Auerbach R., *Z ludem pospołu. O losie pisarzy i artystów żydowskich w getcie warszawskim*, „Nasze Słowo” 1947, 18, 19, 1948, 1–4, 9–15.
- Badziak K., Strzałkowski J., *Strzałkowski, Silbersteinowie, Lichtenfeldowie, Poznańscy, Eigerowie*, Łódź 1994.
- Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939*, Łódź 2002.
- Bandurska Z., *Kolekcja Maxa Izraela Silberberga*, Wrocław 2001 [maszynopis w MKiDN, Departament Polskiego Dziedzictwa Kulturowego].
- Bandurska Z., *Kolekcja Carla Izraela Sachsa*, Wrocław 2001 [maszynopis w MKiDN, Departament Polskiego Dziedzictwa Kulturowego].
- Banner H., *Gmina żydowska w Łodzi. Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938.
- Bartoszewski W., Brzeziński B., Moczulski L. (oprac.), *Kronika wydarzeń w Warszawie 1939–1949*, Warszawa 1970.
- Bartoszewski W., Lewinówna Z. (oprac.), *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Warszawa 2007.
- Bauman J., *Zima o poranku*, Poznań 1999.
- Berg M., *Dziennik z getta warszawskiego*, Warszawa 1983.
- Bergman E., Jagielski J., *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce*, Warszawa 1996.
- Bohdok S., *Antykwiariaty artystyczne, salony i domy aukcyjne. Historia warszawskiego rynku sztuki w latach 1800–1950*, Warszawa 2004.
- Borzymińska Z., Żebrowski R., *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX w.*, Warszawa 1993.
- Brydzińska J., Piątkowska R., Brakoniecki K., Malinowski J. (oprac.), *Wystawa dzieł artystów żydowskich 1918–1939. Malarstwo, grafika, rysunek, rzeźba, metaloplastyka*, kat. wyst. Galerią Sztuki Współczesnej BWA w Olsztynie, czerwiec–sierpień 1987, Warszawa ŻIH, Warszawa 1987.
- Buchholz G., *Karl Buchholz. Buch- und Kunsthändler im 20. Jahrhundert. Sein Leben und seine Buchhandlungen und Galerien in Berlin, New York, Bukarest, Lissabon, Madrid Bogotá*, Köln 2005.
- Chrobak J. (red.), *Jonasz Stern. Wystawa jubileuszowa*, kat. wyst. Kraków, Pałac Sztuki, styczeń–luty 1985, Kraków 1985.
- Dec D., Moczulska K., Rostworowski M., Wałek J. (oprac.), *Żydzi polscy*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Krakowie, czerwiec–sierpień 1989, Kraków 1989.
- Descriptive Catalogue of Looted Judaica* – www.forms.claimscon.org/Judaica/.
- Fishman D. E., *Dem Feuer entrissen. Die Rettung jüdischer Kulturschätze in Wilna*, Hannover 1998.
- Enderlein A., *Der Berliner Kunsthandel in der Weimarer Republik und im NS-Staat. Zum Schicksal der Sammlung Graetz*, Berlin 2006.
- Ertman M., *Malarstwo polskie od XVII do początku XX wieku w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi. Katalog*, Łódź 2009.
- Frąckowiak E., *Ryciny autorskie z drugiej połowy XIX w. i początków XX w. z kolekcji Carla Sachsa*, w: Czechowicz B., Dobrzeński A., Żak I. (red.), *Z dziejów rysunku i grafiki na Śląsku oraz w kolekcjach i zbiorach ze Śląskiem związanym*, Wrocław 1999, s. 203–214.
- Fuks M., Hoffman Z., Horn M., Tomaszewski J. (red.), *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982.
- Gegen Greuel- und Boykotthetze der Juden im Ausland*, Stettin 1935.

- Gębczak J., *Losy ruchomego mienia kulturalnego i artystycznego na Dolnym Śląsku w czasie drugiej wojny światowej*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2000.
- Gołąb M. (oprac.), *Nacht Samborski 1898–1974*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Poznaniu 1999, Poznań 1999.
- Grüss N., *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, Łódź 1946.
- Grynberg M. (oprac.), *Pamiętniki z getta warszawskiego. Fragmenty i registry*, Warszawa 1988.
- Grynberg M., *Żydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa 1986.
- Haug U., *Provenienzforschung. Die Hamburger Kunsthalle und der Kunsthändler Karl Haberstock in Berlin*, w: *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 2005, s. 57–76.
- Heuß A., *Die Sammlung Littmann und die Aktion „Entartete Kunst“*, w: Bertz J., Dormann M. (oprac.), *Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*, Berlin 2008, s. 69–74.
- Heuß A., *Die Sammlung Max Silberberg in Breslau*, w: Pophanken A., Billeter F. (oprac.), *Die Moderne und ihre Sammler. Französische Kunst in deutschem Privatbesitz vom Kaiserreich zur Weimarer Republik. Deutsches Forum für Kunstgeschichte*, Berlin 2001.
- Heuß A., *Die Schicksal der jüdischen Kunstsammlung von Ismar Littmann. Ein neuer Fall von Kunstraub wirft grundsätzliche Fragen aus*, „*Neue Zürcher Zeitung*“ 1998, 188, 17, s. 23.
- Hintze E., *Katalog der vom Verein „Jüdisches Museum Breslau“ in den Räumen des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer veranstalteten Ausstellung Das Judentum in der Geschichte Schlesiens*, Breslau 3.2–17.3. 1929, Breslau 1929.
- Hinz H. J., *Mienie ofiar Holocaustu w dawnej NRD*, w: Czubek G., Kosiewski P. (red.), *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, Warszawa 2005.
- Hirsfeld L., *Historia jednego życia*, Warszawa 2000.
- Hoffmann M. (red.), *Ein Händler „entarteter“ Kunst. Bernhard A. Böhmer und sein Nachlass. Schriften der Forschungsstelle „Entartete Kunst“*, T. 3, Berlin 2010.
- Horn M., *Działalność naukowa i wydawnicza Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy CKŻWP i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1945–1950*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” 1985, nr 1–2.
- Iselt K., *„Sonderbeauftragter des Führers“. Der Kunsthistoriker und Museumsmann Hermann Voss (1884–1969)*, Köln 2010.
- Izobraziteli'noe iskusstvo Belorusskoj SSR*, kat. wyst., Moskwa 1940.
- Kacprzak D. (oprac.), *Sztuka europejska XV–XVIII wieku ze zbiorów Muzeum Sztuki w Łodzi*, kat. wyst. Muzeum Sztuki w Łodzi 16.12.2003–29.02.2004, Muzeum Częstochowskie 5.10. 2004–31.01.2005, Łódź 2003.
- Kacprzak D., Vlnas V., *První verze Schwaigerových Novokřtěnců v Münsteru v Muzeum Sztuki v Lodzi / Die erste Fassung der Wiedertäufer von Münster von Hanus Schwaiger in Muzeum Sztuki in Lodz*, „*Bulletin of the National Gallery in Prague*” 2004/2005, XIV–XV, s. 125–133, 197–200.
- Kacprzak D., *Sztuka europejska XIX i początku XX wieku ze zbiorów Muzeum Sztuki*, kat. wyst. Muzeum Sztuki w Łodzi 5.12.2001–3.02.2002, Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim 19.4–29.9.2002, Muzeum Częstochowskie 9.10.2002–30.01.2003, Łódź 2001.
- Kacprzak D., *Zbiór grafik angielskich Zenona Kona*, w: Frąckowiak E., Grochala A., *Polskie kolekcjonerstwo grafiki. Ludzie i instytucje*, Warszawa 2008, s. 138–155.
- Kacprzak D., *Kolekcje i zbiory artystyczne łódzkiej burżuazji wielkoprzemysłowej w latach 1880–1939*, 2012 (w przygotowaniu do druku, mps, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego).
- Kalicki W., *Świadek tylko czyta*, „*Duży Format*”, dodatek do „*Gazety Wyborczej*” 2008, 15(774).
- Kathmann D., *Kunstwerke aus jüdischen Sammlungen – Möglichkeiten und Grenzen der Provenienzmittlungen am Beispiel der Sammlung Silberberg aus Breslau*, w: Häder U. (red.), *Beiträge öffentlicher Einrichtungen der Bundesrepublik Deutschland zum Umgang mit Kulturgütern aus ehemaligen jüdischen Besitz*, Magdeburg 2001, s. 27–37.
- Kempa A., Szukalak M., *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny*, t. 1–4, Łódź 2001–2004.
- Kenéz C., *Geschichte des Judentums in Pommern*, „*Pommern – Kunst, Geschichte, Volkstum*” 1970, z. 1, s. 8–17.
- Kermish H., *To Live with Honor and to Die with Honor! Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives*, Yad Vashem Publications, 1999.
- Keßler H., *Karl Haberstock. Umstrittener Kunsthändler und Mäzen*, München 2008.
- Klemmt A., Winzeler M., *Die Moderne deutsche Kunst mußte zur Geltung gebracht werden. Zur Erwerbung von Kunstwerken aus jüdischem Eigentum für die Kunstsammlungen in Görlitz*, w: Häder U. (red.), *Beiträge öffentlicher Einrichtungen der Bundesrepublik Deutschland zum Umgang mit Kulturgütern aus ehemaligen jüdischen Besitz*, Magdeburg 2001, s. 119–141.
- Konieczny Z., *Żydzi w świetle sprawozdań starostów z lat 1938–1939*, „*Rocznik Historyczno-Archivalny*” 1995, t. 10, s. 255–272.
- Kozak A., *Max Liebermann, Louis Corinth, Max Slevogt – życie i twórczość*, w: *Impresjonści niemieccy: Liebermann, Corinth, Slevogt*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 2005.
- Kozłowski K., Mieczkowski J. (red.), *Żydzi szcześcińscy. Tradycja i współczesność. Materiały z sesji naukowej 27 czerwca 2003*, Szczecin 2004.
- Kroszczor H., *Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” 1972, 2(82).
- Landau L., *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1: wrzesień 1939–listopad 1940, t. 2: grudzień 1942–czerwiec 1943, t. 3: lipiec 1943–luty 1944, Warszawa 1962.
- Landsberg A., *Eine große deutsche Privatsammlung. Die Sammlung Silberberg in Breslau*, „*Doe Dame*” 1930, 16, s. 12–15.
- Leszczyńska-Cyganik B., Joanna Boniecka J. (red.), *Izaak Celnikier, Malarstwo, rysunek, grafika*, kat. wyst. Muzeum Narodowe w Krakowie, I–III 2005, Kraków 2005.
- Lewin A., *Dziennik z getta warszawskiego*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” 1957, 21–24.
- Lewin A., *Dzienniki z getta warszawskiego*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” 1956, 19–20.
- Lichtnau B., *Akta „Oczyszczanie muzeów” – Akcja „Zwyrodniała sztuka” i Szczecińskie Muzeum Miejskie*, „*Materiały Zachodniopomorskie*” 1994, t. 40, s. 293–320.
- Lindner A., *Die Gemälde-Sammlung Carl Sachs*, „*Kunstchronik*”, 9.6.1916, s. 326–364.
- Łągiewski M., *Żydzi wrocławscy 1850–1944*, Warszawa 1994.
- Łukaszewicz P., *Dom własny i zbiory sztuki Alberta i Toni Neisserów*, w: *Albert Neisser (1855–1916). Kolekcjoner i mecenas sztuki. Katalog wystawy z okazji 150 rocznicy urodzin Alberta Neissera*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu maj–czerwiec 2005, Wrocław 2005 [publikacja CD].
- Łukaszewicz P., Kozak A., *Obrazy natury – Adolf Dressler i pejzażyści śląscy drugiej połowy wieku XIX*, kat. wyst. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Muzeum Narodowe w Warszawie, Wrocław 1997.

- Łukasiewicz P., *Śląskie Muzeum Sztuk Pięknych*, w: Łukasiewicz P. (red.), *Muzea sztuki w dawnym Wrocławiu*, Wrocław 1998.
- Malinowski J., *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.
- Mark B., „Literaryse Trybune” i *Tłomackie 13*, w: Barcikowski W. (red.), *Księga wspomnień 1919–1939*, Warszawa 1960.
- Michalak I., *Mecenat żydowskiej burżuazji w Łodzi 1900–1918*, w: *Mece-nat artystyczny a oblicze miasta. Materiały LVI Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kraków, 8–10.11.2007, Kraków 2008.
- Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego. *Zbiory artystyczne*, Warszawa 1995.
- Neustat M., *Churbn umared szel jehudi warsze* [Zagłada i powstanie Żydów Warszawy], Tel Awiw 1947.
- Niger S., Szacki J., Sztarkman M. i in. (red.), *Leksikon fun der najer jidiszer literatur* [Leksykon nowej literatury żydowskiej], t. 1–4, New York 1956–1981.
- Nowosielska-Sobel J., *Spór o nowoczesność. Konfrontacje postaw środowisk twórczych i odbiorców sztuki we Wrocławiu w latach 1900–1932*, Wrocław 2005.
- Odorowski W. (oprac.), *Mehr Kunst als Welt...Künstlerkolonie in Kazimierz Dolny 1900–1939. Katalog zur Bilderausstellung aus den Sammlungen des Muzeum Nadwiślańskie in Kazimierz Dolny / Tam, gdzie więcej sztuki niż świąta... Kolonia artystyczna w Kazimierzu Dolnym 1900–1939*, kat. wyst. Muzeum Nadwiślańskie, w Kazimierzu Dolnym, Kazimierz Dolny 2006.
- Odorowski W. (oprac.), *Pośród braci...Efraim i Menasze Seidenbeutelowie 1902–1945*, Kazimierz Dolny 2007.
- Odorowski W. (oprac.), *W Kazimierzu Wisła mówiła do nich po żydowsku... Malarze żydowscy w kazimierskiej kolonii artystycznej*, Muzeum Nadwiślańskie Kazimierz Dolny nad Wisłą, 3 VI–3 VIII 2007, Kazimierz nad Wisłą 2007.
- Olejnik L., *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003.
- Palica M., *Od Delacroixa do van Gogha. Żydowskie kolekcje sztuki w dawnym Wrocławiu*, Wrocław 2010.
- Paszkieviczowie H. i P., Krajewska M., *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, Warszawa 1992.
- Paulsson G. S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, Kraków 2007.
- Peiser J., *Die Geschichte der Synagogen–Gemeinde zu Stettin. Stettin 1935* (wyd. II: *Die Geschichte der Synagogen–Gemeinde zu Stettin. Eine Studie zur Geschichte des pommerschen Judentums*), Würzburg 1965.
- Piątkowska R. (oprac.), *Maurycy Trębacz 1861–1941 wystawa monograficzna. Katalog dzieł istniejących i zaginionych*, kat. wyst. Żydowski Instytut Historyczny, Muzeum Historii Miasta Łodzi, Warszawa 1993.
- Piątkowska R., Tarnowska M. (oprac.), *Artur Markowicz, 1872–1934 wystawa monograficzna. Katalog dzieł istniejących i zaginionych*, kat. wyst. Żydowski Instytut Historyczny, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Warszawa 1994.
- Piątkowska R., Tarnowska M. (oprac.), *Roman Kramsztyk 1885–1942*, kat. wyst. Zachęta, Narodowa Galeria Sztuki, II–III 1997, Warszawa 1997.
- Puś W., Liszewski S. (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Łódź 1991.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.
- Rejduch–Samkowska I., *Lesser Gieldziński, Mathias Berson i Maksymilian Goldstein – pierwsi kolekcjonerzy i badacze sztuki judaistycznej w Polsce*, w: *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice, listopad 1981*, Warszawa 1984, s. 165–178.
- Rejzen Z. (red.), *Leksikon fun der Jidiszer Literatur, Prese un Filologie* [Leksykon literatury, prasy i filologii żydowskiej], t. I–IV, Wilno 1929.
- Rieß M., *Breslauer Kunstbrief. Die Bilder der Sammlung Sachs. „Kunstwanderer” 1921–1922*, 3, s. 477–478.
- Robak K., *A serce zostawiłem tam...*, „Gazeta Antykwaryczna” 2000, 10 (55).
- Romanik H., *O Żydach w Koszalinie*, Koszalin 2006.
- Romanowska-Zadrożna M., *Powojenne rewindykacje ze Związku Radzieckiego*, „Cenne, Bezcenne/Ultracone” 2005, 4, s.10–13.
- Rostworowski M. (red.), *Żydzi w Polsce. Obraz i słowo*, Warszawa 1993.
- Roters E., *Galerie Ferdinand Möller. Die Geschichte für Moderne Kunst in Deutschland 1917–1956*, Berlin 1984.
- Rynecki G. J., *Jewish Life In Poland: The Art of Moshe Rynecki (1881–1943)*, Victoria, British Columbia, Canada 2005.
- Rynecki G. J., *Surviving Hitler In Poland: One Jew's Story*, Victoria, British Columbia, Canada 2006.
- Ryszkiewicz A., *Handel dziełami sztuki w okupowanej Warszawie 1939–1944*, w: *Kryzysy w sztuce. Materiały z Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Lublin 1985, s. 223–236.
- Sakowska R., *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1986.
- Sakowska R., *Ludzie w dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej październik 1939 – marzec 1943*, Warszawa 1993.
- Sandel J., *Malarze żydowscy w getcie warszawskim*, „Nasze Słowo” 1948, 6–7.
- Scheffler K., *Breslauer Kunstleben*, „Kunst und Künstler” 1923, 21, s. 111–133.
- Scheffler K., *Die Sammlung Max Silberberg*, „Kunst und Künstler” 1935, 30, s. 3–18.
- Segalowicz Z., *Tłomackie 13. Z unicestwionej przeszłości. Wspomnienie o Żydowskim Związku Literatów i Dziennikarzy w Polsce 1919–1939*, Wrocław 2001.
- Shneidermann S. L., *The River Remembers*, New York 1978.
- Sieramska M. (oprac.), *Ocalone z warszawskiego getta. Archiwum Ringelbluma*, Żydowski Instytut Historyczny, IV–V 1993, Warszawa 1993.
- Sosnowska J., *Życie artystyczne we Lwowie w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 22 IX 1939–22 VI 1941*, w: Morka M., Paszkiewicz P. (red.), *Między Polską a światem. Od średniowiecza po lata II wojny światowej. Materiały z sesji zorganizowanej przez IS PAN w dniach 3–5 IV 1991*, Warszawa 1993.
- Spis abonentów sieci telefonicznej m.st. Warszawy PAST i Warszawska Sieć Okręgowa PPTT, 1939/1940*.
- Stolarska-Fronia M., *Udział Żydów wrocławskich w artystycznym i kulturalnym życiu miasta od emancypacji do 1933 roku*, Warszawa 2008.
- Stötzel M., *Ein jüdisches Kunsthändlerschicksal. Der verfolgungsbedingte Eigentumsverlust der Kunstsammlung Alfred Flechtheim*, „Journal für Kulturrecht, Urheberrecht und Kulturpolitik” 2010, 12, 3/4, s. 102–120.
- Strzałkowski J., *Artyści, obrazy, zbieracze w Łodzi do 1918 roku*, Łódź 1991.
- Strzałkowski J., *Słownik artystów łódzkich*, Łódź 2005.
- Styrna N., *Artyści żydowscy w Krakowie 1873–1939*, kat. wyst. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2008.
- Szpilman W., *Pianista. Warszawskie wspomnienia 1939–1945*, Kraków 2001.
- Sztuka i kultura za murami*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1978.
- Szukałak M., *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z łodzią związanymi*. Seria II, t. 1, Łódź 2007.

Śleszyński W., *Okupacja sowiecka na białostoczczyźnie w latach 1939–41. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.

Tarnowska M. (oprac.), *Gela Seksztajn 1907–1943*, kat. wyst. Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2006.

Tarnowska M., *Judaika Żydowskiego Instytutu Historycznego – historia powstania, specyfika*, w: Czubek G., Kosiewski P. (red.), *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006.

Tarnowska M., *Rzeźbiarz i złotnik przedwojennej Warszawy*, „Słowo Żydowskie” 2003, 25–26 (311–312).

Tatzkow M., Hinz H. J., *Bürger, Opfer und die historische Gerechtigkeit. Das Schicksal jüdischer Kunstsammler in Breslau, „Osteuropa”* 2006, 56, s. 155–171.

Temkin Bermanowa B., *Dziennik z podziemia*, oprac. A. Grupińska, P. Szapiro, Warszawa 2000.

Tesze R., *Noc Kryształowa*, w: Tesze R., *Niektóre realia szczecińskie w latach III Rzeszy*, Szczecin 2009.

Turkow J., *Azój iz es gewen. Churbn Warsze*, Buenos Aires 1948.

Turowicz A., Odorowski W. (oprac.), *Na granicy światów. Katalog wystawy twórczości Jana Gotarda 1898–1943*, kat. wyst. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Kazimierz Dolny 2006.

Tyska L., *Sukcesy i klęski jednego życia*, Londyn 1984.

Uratowane dzieła sztuki artystów żydowskich, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1946.

Voigt V.-M., *Kunsthändler und Sammler der Moderne im Nationalsozialismus. Die Sammlung Sprengel 1934 bis 1945*, Berlin 2007.

Walicki J., *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi do 1939 roku / Synagogues and prayer houses of Łódź (to 1939)*, Łódź 2000.

Wilhelmus W., *Die Namensliste der 1940 aus dem Regierungsbezirk Stettin deportierten Juden*, Rostock 2009.

Wilhelmus W., *Geschichte der Juden in Pommern*, Rostock 2004.

Wilhelmus W., *Flucht oder Tod. Erinnerungen und Briefe pommerscher Juden über die Zeit vor und nach 1945*, Rostock 2001.

Winzeler M., *Jüdische Sammler und Mäzene in Breslau – von der Donation zur „Verwertung” ihres Kunstbesitzes*, w: Baresel-Brand A., Müller P. (oprac.), *Sammeln. Stiften. Fördern. Jüdische Mäzene in der deutschen Gesellschaft. Symposium–Berlin 11. Oktober 2006*, Magdeburg 2008, s. 131–150.

Witek Z., *Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 z archiwum Karola Estreichera (Cultural Losses of Poland during the German Occupation 1939–1944. Documents from the Archives of Karol Estreicher)*, Kraków 2003.

Witek Z., *Karol Estreicher (1906–1984) Kraków 2007–2008*, t. I (2007): *Dokumenty tajne i jawne*; t. II (2007): *Losy spuścizny*; t. III (2008): *Życie po życiu*.

„Wystawa dzieł żydowskich artystów plastyków męczenników niemieckiej okupacji 1939–1945”, Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych, IV–V 1948, Warszawa 1948.

Zarys działalności CKŻP za okres od 1 stycznia do 30 czerwca 1946, Warszawa 1947.

Żebrowski R., Borzymińska Z., *Polski słownik judaistyczny*, Warszawa 2003.

Katalogi aukcyjne (wybór)

Sammlung Leo Lewin Breslau. Deutsche und französische Meister des XIX. Jahrhunderts. Gemälde, Plastik, Zeichnungen, Auktionsleitung: Paul Cassirer und Hugo Helbing, Berlin 1927.

Meister des 19. und 20. Jahrhunderts aus der Sammlung Sims, Hamburg und aus Berliner und Breslauer Privatbesitz, Auktionsleitung: Paul Cassirer und Hugo Helbing, Berlin 1930.

Die Sammlung Carl Sachs. Graphik des XIX. Jahrhunderts. Versteigerung durch C.G. Boerner, Leipzig, und Paul Cassirer, Berlin/Leipzig 1931.

Sammlung Rudolf Ibach-Barmen und Beiträge aus der Sammlung Dr. Littmann, Breslau, Paul Graupe, Auktion 104, 21–22. März 1932, Berlin 1932.

Bibliographie, Kunstliteratur, Luxus – und Pressedrucke, Graphik, Handzeichnungen, Miniaturen, Verschiedenes, Versteigerung 148, 12–14. Dezember 1935, Paul Graupe, Berlin 1935.

Gemälde und Zeichnungen des 19. Jahrhunderts aus einer bekannten schlesischen Privatsammlung und aus verschiedenen Privatbesitz, Versteigerung 141, 23. März 1935, Paul Graupe, Berlin 1935.

Gemälde, Plastik, Grafik, Zeichnungen des 20. Jahrhunderts, Versteigerung 149, 7. Januar 1936, Paul Graupe, Berlin 1936.

Opracowania dotyczące zasobów archiwalnych (wybór)

Bandurka M. (red.), *Przewodnik po zasobach Archiwum Państwowego w Łodzi*, Warszawa 1988.

Bandurska Z., *Archiwalia dawnych wrocławskich muzeów sztuki*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 2010, XIX, s. 153–176. Rozszerzona wersja artykułu Z. Bandurska, *Archivalien der ehemaligen Breslauer Kunstmuseen*, „Berichte und Forschungen Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte Deutschen im Östlichen Europa” 2004, t. 12, s. 71–98, München 2004.

Borzymińska Z., *Dziewiętnastowieczna Warszawa stolicą kulturalną europejskich Żydów*, w: *Żydzi Warszawy. Materiały z konferencji w 100. rocznicę urodzin Emanuela Ringelbluma* (21 listopada 1900 – 7 marca 1944), Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2000.

Dereń A., Żerelik R. (red.), *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, Wrocław 1996.

Epsztejn T., *Inwentarz Archiwum Ringelbluma* [maszynopis w zbiorach ŻIH].

Epsztejn T., *Wstęp do Inwentarza bazy danych ocalonych CKŻ* [maszynopis w zbiorach ŻIH].

Frankiewicz B., *Źródła do dziejów Żydów na Pomorzu Zachodnim w zbiorach Archiwum Państwowego w Szczecinie*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 1997, 11, s. 81–85.

Hilberg R., *Sources of Holocaust Research. An Analysis*, Chicago 2001.

Jaros J., *Grabież mienia Żydów przez władze hitlerowskie w świetle akt Urzędu powierniczego w Katowicach*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, 38, s. 105–117.

Kuwałek R., *Przemiany społeczno-kulturalne w środowisku Żydów lubelskich w XIX i XX wieku*, w: *Żydzi lubelscy. Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim*, Lublin 1996.

Penkalla A., *Akta dotyczące życia w radomskim Archiwum Państwowym 1815–1950*, Warszawa 1980.

Radzik T. (red.), *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, Lublin 1995.

Ratajska B., Kapała M. (oprac.), *Archiwum Państwowe w Lesznie. Informator o zasobie archiwalnym*, Warszawa 2005.

Sakowska R. (oprac.), Tych F. (red.), *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. T.1: Listy o Zagładzie*, Warszawa 1997.

Sakowska R. (oprac.), Tych F. (red.), *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. T. 2: Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim*, Warszawa 2000.

Sakowska R. (oprac.), *Archiwum Ringelbluma. Getto warszawskie, lipiec 1942 – styczeń 1943*, Warszawa 1980.

Skibińska A., *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny*, Warszawa 2007.

Skibińska A., Szuchta R. (red.), *Wybór źródeł do nauczania o Zagładzie Żydów*, Warszawa 2010.

Woszczyński B., Urbaniak V. (red.), *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, Warszawa 2001.

Żbikowski A. (oprac.), Tych F. (red.), *Archiwum Ringelbluma: Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. T. 3: Relacje z Kresów*, Warszawa 2000.

Instytucje badające proveniencję muzealiów oraz przydatne do badań domeny internetowe

Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste
Dr. Michael Franz
Turmschanzenstraße 32
D-39114 Magdeburg
Tel.: (0049) 391567 3891
michael.franz@mk.sachsen-anhalt.de

Arbeitsstelle für Provenienzrecherche-Forschung
Institut für Museumsforschung der Staatlichen Museen zu Berlin
Stiftung Preußischer Kulturbesitz
Dr. Uwe Hartmann
Bodestraße 1-3
D-10178 Berlin
Tel.: (0049) 30 2090 6215
afp@smb.spk-berlin.de

Bureau Herkomst Gezocht
Prins Willem-Alexanderhof 20
NL-2595 BE Den Haag
Tel.: (0031) 70 371 72 00
e-mail: herkomstgezocht@minocw.nl

Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války Puškinovo náměstí 9
Č-160 00 Praha 6
Tel. /fax.: (00420) 2243 111 59
e-mail: centrum@usd.cas.cz

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
Departament Dziedzictwa Narodowego
Maria Romanowska-Zadrozna
ul. Krakowskie Przedmieście 15/17
PL-00 071 Warszawa
Tel.: (0048) 22 4210556
e-mail: dpd@mkidn.gov.pl

Art Loss Register: www.artloss.com/Default.asp
Central Registry: www.lootedart.com
ICOM: <http://icom.museum/spoliation.html>
Art Newspaper: www.theartnewspaper.com/looted/lootedart.asp
Museum Security Network: www.museum-security.org/
Conference of Jewish Claims: www.claimscon.org

Anglia: www.nationalmuseums.org.uk/spoliation.html

Austria: www.wienmuseum.at/de/ueber-uns/restitution.html
www.provenienzforschung.gv.at
www.kunstrestitution.at

Francja: www.culture.gouv.fr/public/mistral/mnrbis_fr

Holandia: www.originsunknown.org
www.herkomstgezocht.nl

Litwa: www.ldm.lt/Looted/looted1_e.htm

Niemcy: www.lostart.de
www.hv.spk-berlin.de/deutsch/projekte/ArbeitsstelleProvenienzfor-schung_1.php
www.dhm.de/datenbank/ccp/dhm_ccp.php?lang=en
www.geschkult.fu-berlin.de/db_entart_kunst/index.html
www.artsales.uni-hd.de
www.dhm.de/datenbank/linzdb/indexe.html

Polska: www.polandembassy.org/LostART/index.html
www.polamcon.org/lostart/index.html

www.oopz.org.pl (Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych); obecnie www.nimoz.pl (Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów)
www.zabytki.pl

www.warszawa.getto.pl
www.slaskiekolekcje.eu

Ministerstwo Spraw Zagranicznych – rewindykacje:
www.msz.gov.pl/start.php?page=1440000000

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego: www.mkidn.gov.pl
(tam linki do wielu instytucji kultury)

Narodowy Instytut Dziedzictwa: www.nid.org.pl

Polski Komitet ICOM: www.mnw.art.pl/glowna.html

Rosja: www.restitution.ru

Szwajcaria: www.kultur-schweiz.admin.ch/arkgt

USA: www.nepip.org

www.nepip.org/index.cfm?menu_type=

www.getty.edu/research/tools/provenance/search.html

Węgry: www.koi.hu/restitucio/index.html

STUDIES ON THE MUSEUM EXHIBITS

FROM THE VIEWPOINT OF THEIR POSSIBLE ORIGIN AS PART OF JEWISH PROPERTY

Zofia Bandurska, Dariusz Kacprzak, Piotr Kosiewski,
Maria Romanowska-Zadrożna,
Bożena Steinborn, Magdalena Tarnowska

On 21 October 2009 the Minister of Culture and National Heritage, referring to the resolutions of the Washington Conference concerning works of art confiscated by the Nazis (3 December 1998), the Recommendations of the International Council of Museums (January 1999) and Resolution no. 1205 of the Council of Europe (November 1999), accepted by the Republic of Poland, established at the Department of Cultural Heritage a Team of Experts to study the provenance of Jewish exhibits on show in Polish museums. The objective is to assess the prevailing situation and accelerate research into the origin of those museum exhibits whose history is uncertain. In other words, the task does not involve decisions about the purposefulness of eventual returns but assistance in preparing solutions of problems facing Polish museums.

The realisation of the project entailed work on a questionnaire pertaining to exhibits in Polish public collections, the former property of victims of the Holocaust: individual persons as well as religious communities and social and cultural institutions. For the purpose of research it has been necessary to adopt the terminology imposed by the authorities of the German Reich, whose ideology as well as legal and institutional solutions resulted in the Holocaust. This is why victims of the Holocaust are all those persons whom the German occupation authorities recognised as members of a group persecuted upon the basis of the Nuremberg Laws regardless of national or religious identity and self-identification.

The questionnaire asks about museum exhibits that formerly belonged to citizens and institutions in the Second Republic and Europe in those cases when there exists a suspicion that they had been taken from such persons and institutions while violating the principles of the state of law and social relations, or had been deposited in museum institutions. The questionnaire also takes into account works of art sold

forcibly or purchased for, and presented to museum institutions but originally were looted (a fact of which the donor or seller could have been unaware). The group of museum exhibits whose origin is being studied is to encompass all artistic or historical objects regardless whether they were connected with Jewish culture and religion (so-called Judaica), are the property of victims of the Holocaust or belonged to art collections amassed by victims of persecution. The provenance research carried out by the Team of Experts encompassed museum exhibits that became part of Polish collections since 1939 as well as those which the German authorities looted in Germany since 1933 or in Austria after the Anschluss (1938). The date of the outbreak of the Second World War is not, therefore, a borderline delineating the range of the research.

The purpose of the research conducted by the Team of Experts is not to resolve ownership issues or determine the right to particular museum exhibits. It is merely to determine the scale of the phenomenon in question and assist studies on the monuments. Supplementation of inventory data relating to the past of the exhibits is one of the basic duties of museum experts, stressed as priority tasks by such international documents as the *Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art* from 1998, the *Vilnius Declaration* of 2000, signed by the Polish authorities, suitable resolutions of the Council of Europe and ICOM from 1998 and 1999, and the *Terezin Declaration* accepted in Prague in June 2009.

In 2010 the Team of Experts issued, under the aegis of the Ministry of Culture and National Heritage, a document entitled: *Wskazówki do badań proveniencyjnych muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej*. Its copious fragments, published in "Muzealnictwo", could create an opportunity for commencing an essential discussion on this still unresolved issue.

Zofia Bandurska, historyk sztuki, absolwentka UAM w Poznaniu, pracowała w Oddziale Wrocławskim PKZ, Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej – założenia dworskie i urbanistyka na Dolnym Śląsku; od 1991 w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, Gabinetie Dokumentów – archiwalia dawnych wrocławskich muzeów sztuki, pocztówki; od 1993 współpracuje z Biurem Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą nad spisem dzieł sztuki utraconych w czasie II wojny światowej.

dr Dariusz Kacprzak, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii sztuki, muzeolog i muzealnik – absolwent IHS UW oraz Podyplomowego Studium Muzealnictwa przy IHS UW; wieloletni kustosz zbiorów dawnej sztuki obcej w Muzeum Sztuki w Łodzi; od 2008 r. pełni obowiązki zastępcy dyrektora ds. naukowych w Muzeum Narodowym w Szczecinie; zainteresowania badawcze to nowożytna i dziewiętnastowieczna sztuka europejska oraz kolekcjonerstwo i muzealnictwo; kurator wielu wystaw oraz autor bądź współautor towarzyszących im wydawnictw, a także artykułów naukowych i popularnonaukowych publikowanych w Polsce, Niemczech, Holandii i Czechach.

Piotr Kosiewski, historyk sztuki, krytyk; pracownik Fundacji im. Stefana Batorego, gdzie w latach 2002-2006 prowadził projekt „Przemieszczone dobra kultury”; stały współpracownik „Tygodnika Powszechnego” i „Arteonu”, członek rady programowej NIMOZ; autor licznych publikacji m.in. w „Dzienniku”, „Didaskaliach”, „Nowej Europie Wschodniej”, „Nowych Książkach”, „Odrze” i „Znaku”.

dr Bożena Steinborn, historyk sztuki; w l. 1953-1983 pracowała w Muzeum Narodowym we Wrocławiu: od 1962 prowadząc dział malarstwa, od 1979 na stanowisku wicedyrektora ds. naukowych; od 1983 kurator działu sztuki w warszawskim Zamku Królewskim; od 1986 do 1990 wicedyrektor ds. naukowych Muzeum Narodowego w Warszawie; założyła Komisję Muzeów przy ZG SHS (1988); prowadziła wykłady z zakresu muzealnictwa (1990-1997) w IHS UW, od 1995 do dziś w Podyplomowym Studium Muzealnictwa UW; członek Rady Naukowej Muzeum Narodowego we Wrocławiu i Rady Powierniczej Zamku Królewskiego w Warszawie; autorka prac śląskoznawczych i katalogów rozmownych muzealnych zbiorów malarstwa.

dr Magdalena Tarnowska, historyk sztuki, absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, gdzie w 2010 obroniła pracę doktorską *Artyści żydowscy w Warszawie 1939-1948*; w l. 1993-2008 pracowała w Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, obecnie kustosz w Dziale Malarstwa i Rzeźby Muzeum Narodowego w Kielcach i nauczyciel akademicki; zainteresowania badawcze to kultura i sztuka Żydów końca XIX do lat 50. XX w. w kontekście sztuki polskiej i europejskiej; autorka referatów konferencyjnych, wystaw, katalogów i artykułów m.in. w „Roczniku Muzeum Narodowego w Kielcach”, „Muzealnictwie”, IV tomie serii *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, Życie i twórczość Geli Seksztajn* (2011); od 1996 członkini komisji oceniającej *Ogólnopolskiego konkursu wiedzy o historii i kulturze Żydów polskich* Fundacji Szalom oraz Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata.